

BESCHAVINGSOFFENSIEF OF BESCHAVINGSTREVEN

DE ROTTERDAMSE VEREENIGING TOT VEREDELING VAN VOLKSVERMAKEN,

1881-1931

DOOR OSCAR WESTERS

'Of ik de Rotterdamsche kermis ben gaan bijwonen? De hemel behoede mij, hoe komt gij aan dat bericht? Wie is de booze lasteraar die mij zulk een smet aanwrijft? Wie heeft er behagen in mijne blanke, kermishatende ziel zoo zwart te maken in de oogen der menschen?' Het is 1838. Wanneer Hildebrand in zijn onsterfelijke *Camera Obscura* zijn Rotterdamse 'vriend Augustijn' vraagt of hij toevallig ook van plan is de kermis te bezoeken, krijgt hij de kous op de kop. Augustijn karakteriseert de kermis als 'het tegendeel van al wat welluidt, welstaat en welvoegt'. Hildebrand vindt zijn vriend maar hautain, een boekenwurm die het leven te zwaar opneemt. Volgens Hildebrand kan de kermis best aardig zijn, 'maar gij moet er niet komen met een gezicht als een commissaris van politie, die kijken komt of alles goed en ordelijk toegaat'. Bovendien kan Augustijn altijd nog naar de kermis gaan 'op het fatsoenlijke uur, als de fraaie wereld bijeenkomt'.¹⁾

De kermis was het grootste en tevens meest omstreden openbare volksvermaak van de negentiende eeuw. Precies zeventig jaar nadat Nicolaas Beets alias Hildebrand zijn meningsverschil met 'Augustijn' over de kermis uitvocht, nam de Rotterdamse gemeenteraad het historische besluit om de kermis af te schaffen. Daar ging een langdurige strijd aan vooraf. De kermiskwestie was geen exclusief Rotterdamse aangelegenheid, ze speelde in heel Nederland en ook daarbuiten. In de decennia rond 1900 kwam het in tal van gemeenten tot een kermisverbod.²⁾

De strijd tegen de 'zondige' kermis vormde een belangrijk onderdeel van, wat later is gaan heten, het negentiende-eeuws *beschavingsoffensief*. Deze term werd in 1979 in Nederland geïntroduceerd door Piet de Rooy. Hij doelde ermee op het werk van allerlei particuliere instellingen, die de lagere klassen in de maatschappij wilden aanzetten tot 'beschaafd' geachte waarden als matigheid, spaarzaamheid en zelfdiscipline. Toen De Rooy zes jaar geleden nog eens zijn licht liet schijnen over zijn vinding had dat bijna iets van een

schuldbekentenis. Hij noemde het beschavingsoffensief een 'wat achteloos geformuleerde term', die 'merkwaardig snel' ingang had gevonden.³⁾

Er zijn verschillende pogingen gedaan tot nadere specificering.⁴⁾ Maar het begrip als zodanig stond, op enkele oprispingen na, nauwelijks ter discussie, niet in de laatste plaats bij gebrek aan alternatieven.⁵⁾ Dat is echter geen sterk argument om de begripdiscussie uit de weg te gaan. Een ingang wordt geboden door Frans Groot, die in het *Volkskundig Bulletin* van 1996 suggereerde om beschavingsoffensief te vervangen door beschavingsstreven.⁶⁾ Op die suggestie is, voor zover ik weet, niet gereageerd. Dat is te betreuren, want Groot deed zijn uitlating in een interessante context: een bespreking van de dissertatie van John Helsloot over veredeling van volksvermaken. Dat werk is zonder meer te beschouwen als een verdedigingsschrift van het begrip beschavingsoffensief.⁷⁾

Helsloot constateert in Goes, de stad die hij in zijn onderzoek centraal stelt, een veelvoud aan verenigingen die allemaal op hun eigen wijze 'beschaafd' vermaak nastreefden. De interactie tussen deze verenigingen karakteriseert hij als een 'interessante veel-frontenstrijd', die prima kan worden weergegeven onder de noemer beschavingsoffensief.⁸⁾ Frans Groot redeneert anders. Hij stelt dat de betrokkenheid van zoveel verschillende groepen beter wordt weergegeven door het begrip beschavingsstreven.⁹⁾ Een pluspunt hiervan is dat aan dit 'streven' geen 'samenzweringsluchtje' zit van een klein groepje tegen de grote meute, zoals door Mijnhardt in een bekende sneer tegen het concept beschavingsoffensief is geopperd.¹⁰⁾

In dit artikel wil ik Groots uitdaging aangaan en bekijken welke terminologie het beste aansluit bij het beschavingswerk op het terrein van de volksvermaken, zoals dat zich rond de eeuwwisseling ontvouwde in Rotterdam. Centraal staat de Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken, die tussen 1881 en 1931 actief was in de Maasstad. Van die vereniging wordt een interessant, hoewel niet volledig, archief bewaard in het gemeentearchief.

Om een zinvol onderscheid te kunnen maken tussen de begrippen beschavingsoffensief en beschavingsstreven is, naast het maatschappelijk draagvlak, nog een tweede factor van belang, die door Groot niet is aangeroerd. Helsloot karakteriseert de houding van de hogere en middengroepen ten opzichte van de lagere sociale strata als een 'merkwaardig samenspel van toenadering en afkeer'.¹¹⁾ Het aanleren van ander, 'beschaafder' gedrag mocht niet leiden tot

sociale nivellering. Voor de doelgroep van laat-negentiende-eeuwse beschavingsinitiatieven - geschoolde arbeiders, kantoorklerken en dienstboden - gold het adagium: 'wel vooruit, maar niet omhoog'.¹²⁾ Dat deed de daadkracht van de 'beschavers' geen goed. De Rooy merkt in dit verband op dat een beschavingsoffensief niet zozeer een zaak van daden was, maar vooral intenties uitdrukte.¹³⁾

Diverse onderzoekers hebben dan ook geconstateerd dat veel beschavingsinitiatieven vroeg of laat verzandden in 'een soort inwendige zending'.¹⁴⁾ Deze beschavingsactiviteit *in eigen kring* refereert aan een Bourdieu-aanse distinctiedrang en is wel gelijk gesteld aan beschavingsoffensieven. Die opvatting leidt echter tot begripsverwarring, menen critici.¹⁵⁾ Door beschavende activiteiten in eigen kring te betitelen als beschavingsstreven en activiteiten gericht op derden als beschavingsoffensieven kan die verwarring worden vermeden.

Een afwachtende houding

De ergernis over de wijze waarop 'het volk' zich in Rotterdam vermaakte, hing in de negentiende eeuw als het ware in de lucht. Dronkenschap, gokken, kaartspelen en talrijke andere vormen van tijdverdrijf werden voortdurend veroordeeld. Favoriet mikpunt van kritiek was de kermis, maar ook de talrijke Rotterdamse volkstheaters moesten het ontgelden. De acteurs die daar optraden, werden afgeschilderd als een samengeraapte bende handwerkslieden, die stukken van bedenkelijk gehalte opvoerden 'onder aanhoudend gekakel, het geblaf van honden, het geschreeuw van half slapende kinderen, het gegil van eenige maagden (?) en het gevloek van ettelijke dronken heeren (?)'. De conclusie lag voor de hand: 'Ziedaar, hoe men op die plaatsen Kunst weet te schatten'.¹⁶⁾

Tegengas was in de eerste plaats te verwachten van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, maar de volksvoordrachten die het Rotterdamse departement al sinds 1817 organiseerde, waren verre van vermakelijk. De organisatie was in handen van de Commissie voor het Volksonderwijs, die de lering boven het vermaak stelde. Daarin zou tot de eeuwwisseling weinig verandering komen.¹⁷⁾ In 1847, toen het voortbestaan van de kermis in de Rotterdamse gemeenteraad ter discussie stond, hield J.W. Sluiter in het Nutsdepartement een pleidooi voor veredeling van volksvermaken,¹⁸⁾ maar zijn rede kwam op een verkeerd moment. In hetzelfde jaar hield niemand minder dan Jan Pieter Heije voor de alge-

mene vergadering van het Nut in Amsterdam een soortgelijk pleidooi, dat evenmin tot daden leidde. Pas in 1862 werd een landelijke Nutscommissie benoemd, die de mogelijkheden van de veredeling van volksvermaken moest onderzoeken.¹⁹⁾ Spoedig daarna werden de eerste verenigingen voor volksvermaken opgericht.

Rotterdam, inclusief het bijna duizend man tellende Nutsdepartement, liep daarbij niet voorop. Maar het besluit van de Amsterdamse gemeenteraad in 1871 tot geleidelijke afschaffing van de kermis bracht ook hier de gemoederen in beweging. Progressief-liberaal Amsterdam nam allerlei initiatieven om de teleurgestelde kermisliefhebbers vervangend vermaak aan te bieden. Vooral de Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak (1871) en de daaruit voortgekomen Floralia-vereniging trokken in Rotterdam de aandacht.²⁰⁾ De drang tot navolging leefde sterk binnen het Rotterdamsch Spreekgezelschap, een mannenclub die zich afficheerde als 'middenpunt van het intellectueele leven in onze stad, waar vernuft en kennis, beschaving en geest den toon geven'.²¹⁾ In dit soort door-en-door liberaal-elitaire gezelschappen oefenden de leden zich in de debatterkunst door middel van discussie over geponeerde stellingen.²²⁾

Eind 1872 nam het Spreekgezelschap de stelling aan dat 'het volk' dringend behoefte had aan meer en beter vermaak. Dat was te verkrijgen 'door medewerking en voorbeeld der meer ontwikkelden. (...) Beter onderwezen zal het volk aan dat beter vermaak de voorkeur geven boven het mindere'.²³⁾ De debatteervereniging was echter geen gemeenteraad - hoogstens een voorportaal - en het kwam dan ook nog niet tot concrete stappen. Wel werd bij de Amsterdamse Floralia-vereniging om inlichtingen gevraagd. Een tweede oproep binnen het Spreekgezelschap in 1875 aan 'kapitalisten en beschaafden' tot begeleiding van 'de arbeider' bij de keuze van zijn vermaken kon daardoor soepel worden vertaald in de oprichting van een Rotterdamse Floralia-vereniging.²⁴⁾

Floralia

Rotterdam was niet de enige plaats die het voorbeeld van de Amsterdamse Floralia-vereniging navolgde. De Floralia-formule had in vele tientallen dorpen en steden succes. Deze verenigingen wilden het verzorgen van planten en bloemen onder lager geplaatste bevolkingsgroepen stimuleren. De werkwijze was overal min of meer identiek. In het voorjaar konden leden van de 'arbeidende klasse' tegen een laag tarief stekplanten of zaden kopen, die zij op

49. Uitnodiging om in te
schrijven voor de bloemen-
tentoonstelling van
Floralia, 1895.
Collectie GAR.

FLORALIA.

Beschermvrouw: Hare Majesteit de Koningin-Regentes.

FLORALIA is voornemens dezen zomer wederom een

BLOEMENTENTONSTELLING

te organiseren evenals het vorige jaar gepaard met een
KINDERFEEST.

Wie herinnert zich dien vroolijken feestdag niet meer?
Wie heeft de kunsten van den goochelaar vergeten, wie
denkt niet meer aan de muziek in het Verkooplokaal?
Ouders, laat uwe kinderen deelnemen, hoe meer zielen,
hoe meer vreugde.

FLORALIA is voor zoo vele gezinnen een goede
bekende, die op veel plaatsen bloemen heeft gestrooid.

Het Bestuur.

Gelegenheid tot Inschrijving:

WESTELIJK STOOMGEMAAL.

BOTERHUIS.

SPEELTUIN (Boezemsingel).

BOUSSAARD (Zwartjanstraat).

ZATERDAG 13 APRIL, van 7—4 uur.

Minstens 2 stekjes.

De rozestek — alleen met 2 andere plantjes.

Prijs per Stek 7½ Cent.

eigen kracht moesten zien op te kweken tot volwassen planten. Vroeg in het najaar stelde de vereniging een terrein open waar de deelnemers hun planten konden tentoonstellen. De beste inzenders mochten rekenen op een prijs. Het voornaamste doel van de Floralia-voorstanders was bevordering van de huiselijkheid onder de arbeidersklasse.²⁵⁾

Het mag opmerkelijk heten dat Rotterdam koos voor de toch wat beperkte Floralia-formule, terwijl in de debatten over het plaatselijke volksvermaak nooit sprake was geweest van bloemen of planten. Wat was logischer geweest dan de oprichting van een vereniging tot veredeling van het volksvermaak - zoals in Amsterdam - waaruit evenals in de hoofdstad eventueel een Floralia-vereniging kon voortvloeien? De gemaakte keuze is verklaarbaar als we de afwijkende positie van de kermis in beide steden in ogenschouw

nemen. De Amsterdamse volksvermaak-vereniging had een actief aandeel in de afschaffing van de kermis aldaar. Zo'n omvangrijke ingreep kon natuurlijk niet afdoende worden gecompenseerd door het aanbieden van goedkope plantenkweek.

In de Rotterdamse gemeenteraad was echter nog geen meerderheid te vinden voor afschaffing van de kermis. Door particulieren moest dus een voorzichtiger koers worden gevaren. Als Floralia-vereniging kon men zich formeel neutraal opstellen inzake de oms treden kermis, terwijl tegelijk allerlei vermaak werd georganiseerd dat veeleer thuishoorde bij een vereniging voor volksvermaken dan bij een Floralia-vereniging. Dit verklaart het merkwaardige feit dat de latere Rotterdamse Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken haar ontstaan heeft te danken aan Floralia. In de meeste dorpen en steden was die volgorde omgekeerd.²⁶⁾

De 'dubbele bodem' van het Rotterdamse Floralia blijkt uit de geformuleerde doelstellingen. De vereniging wilde in de eerste plaats 'de frissche geuren der lieve natuur overbrengen in de nauwe, vunzige stegen der dichtbevolkste wijken'.²⁷⁾ Maar evenzeer stelde men zich ten doel het bieden van 'eene heilzame afleiding van de luidruchtige, losbandige vermaken, waarin zoo velen nog genoeg scheppen'.²⁸⁾ Eén bestuurslid schroomde zelfs niet om de vereniging te typeren als 'anti-kermisverbond',²⁹⁾ maar zover wensten zijn collega's niet te gaan.

Onder de Floralia-vlag dekten de initiatiefnemers zich in tegen allerlei insinuaties, maar tevens tegen hoge verwachtingen. De angst voor een mislukking zat er diep in, niet in de laatste plaats vanwege het voortbestaan van de kermis. Maar de resultaten vielen mee. De eerste Floralia-tentoonstelling ging gepaard met een kin-

FLORALIA.

3-5 uur.

50. Toegangsbewijs voor het
kinderfeest van Floralia,
1898. Collectie GAR.

Bewijs van Toegang

TOT HET

KINDERFEEST

op Zondag 18 September 1898,

's namiddags 3 uur,

IN HET ALGEMEEN VERKOÖPLOKAAL.

Floralia te Rotterdam.

Lijst der Bekroonden.

1898.

EERSTE PRIJZEN.

No. 3211. 4 planten	Gerrit Louer,	Zwartjanstraat 15.	No. 3044. 3 planten	Jaamigje Voormolen,	Crossrijkschestraat 98.
" 3212. 4 "	Johanna Christina Louer,	Zwartjanstraat 15.	" 3042. 3 "	Nicolaas G. Voormolen,	Crossrijkschestraat 98.
" 3054. 3 "	Arie Eenhoorn,	Noordmolenstraat 207.	" 3015. 3 "	Elisabeth Voormolen,	Crossrijkschestraat 98.
" 3043. 4 "	Geertruida Voormolen,	Crossrijkschestraat 98.			

TWEDE PRIJZEN.

No. 3053. 4 planten	Dirk Eenhoorn,	Noordmolenstraat 207.	No. 3111. 3 planten	Wilhelmus Peters,	Joukerfransstraat 514.
" 3400. 4 "	Pieter Cornelis Folk,	2e Pijnakerstraat 16.	" 3401. 4 "	Johanna Elisabeth Folk,	2e Pijnakerstraat 16.
" 3444. 3 "	Johanna Maria Faleke,	Heul, Kruidplantz.	" 275. 2 "	Theodora Kruis,	Goudsche Rijweg 107.
" 1640. 1 "	H. Voorwinden,	Josephstraat 66.	" 550. 3 "	Dina Voogel,	Dirkvalstraat 20.
" 3097. 3 "	Gerard de Jong,	Slankkade 44.	" 2001. 3 "	W. Huisbroek,	Eendrachtstraat 40.
" 3110. 3 "	Maria Peters,	Joukerfransstraat 514.	" 1638. 4 "	J. Voorwinden,	Josephstraat 66.

DERDE PRIJZEN.

No. 1827. 3 planten	J. Vugts,	Van Spiegelstraat 171.	No. 34. 2 planten	M. C. Cammij,	Stoakkade 61.
" 1673. 2 "	C. Andriessen,	Nadorststraat 158a.	" 259. 2 "	A. M. J. Voegely,	Vredenoordstraat 14.
" 1656. 2 "	M. De Beer,	Cooschedeersstraat 9.	" 403. 2 "	A. van Wingerden,	Eiland Schoonderloo 2.
" 2024. 2 "	Arie Snelman,	Leergang 5 (Schied.dijk).	" 4312. 2 "	J. de Haan,	Steinwegstraat 5.
" 1770. 2 "	A. Vogelenzaug,	Steep 8.	" 3159. 2 "	M. Soeteman,	Rembrandtstraat 6.
" 371. 2 "	J. M. van Gonne,	Honingerdijk 2523.	" 3112. 2 "	G. Peters,	Joukerfransstraat 514.
" 256. 2 "	Christ. Wouter,	Kvalingscheer 2432.	" 3113. 2 "	H. Hermans,	Warmoeziersstraat 56.
" 365. 2 "	J. G. Noysen,	Zwartjanstraat 128.	" 3378. 2 "	A. Vest,	Schoterbochstr. 3413.
" 370. 2 "	J. van Gonne,	Honingerdijk 2523.	" 4013. 2 "	S. Hazenkamp,	Katendrechtshedijk 25.
" 37. 2 "	Pietje Voordijk,	Gen. v.d. Heijdenstr. 104.			

TWEE BESTUURSPRIJZEN.

Ter opluistering:

No. 1. Willem Johannes Louwerier (1 Fuchsia). | No. 2. Maria Peeters (2 Fuchsia's en 1 Geranium).

De bekroonden gelieven zich zoo spoedig mogelijk aan te melden bij een der Commissarissen, zoo zij fouten mochten ontdekken in de hierbovenstaande opgave van naam en woonplaats.

Namens het Bestuur van Floralia,

ROTTERDAM, 17 September 1898.

Dr. E. VAN RIJCKEVORSEL, President.

Mr. W. L. LUYKEN GLASHORST, Secretaris.

51. Lijst van bekroonden van de Floralia-bloemententoonstelling, 1898. Collectie GAR.

derfeest (2400 deelnemers), strak geregisseerd 'ten einde alle onge-regeldheden te voorkomen'. Dat gaf de leiding moed voor meer activiteit ter 'veredeling van volksvermaak en volksmaak'. De keuze viel op muziekuitvoeringen tegen een geringe entreprijs,

'eene door het volk geliefkoosde, maar helaas al te zeer verwaarloosde kunst'.³⁰⁾

De eerste proefneming in het voorjaar van 1876 werd echter een fiasco. De stukken van Haydn, Beethoven en Stasny waren te zwaar, 'het publiek bleek er niet rijp voor te zijn'.³¹⁾ Toch werd een tweede poging gewaagd, waarbij de bezoekers, ongeveer duizend personen, zich 'zeer bevredigend' gedroegen. De organisatie schreef dit succesje voornamelijk op het conto van de ordebewakers, die waren gerecruteerd uit leden van de Volksleeskamer en van de vereniging De Samenwerkende Werkman. Dit smaakte naar meer. Het volgende seizoen organiseerde Floralia twee concerten. 'Wij zouden geen beter, geen edeler volksvermaak kunnen aanbevelen: de smaak van ons volk voor goede muziek is voor groote ontwikkeling vatbaar', klonk het in 1877.³²⁾

Het optimisme resulteerde in de oprichting van een commissie die ideeën voor 'verschaffing van degelijk volksvermaak' moest ontwikkelen en uitwerken. 'Haar taak is veelomvattend en moeielijk; geruime tijd zal het duren, voordat zij vruchten van haar werk kan zien', zo voorzag men. Maar met de medewerking van derden moest het mogelijk zijn 'om langzamerhand het ruwe, onbesuisde genieten te vervangen door een krachtig, nationaal en veredelend volksvermaak, waaraan onze Noordsche stammen zulk een dringende behoefte gevoelen'.³³⁾ De Commissie voor de Volksvermaken was echter geen gelukkig leven beschoren en na een getorpedeerd plan voor een schaatswedstrijd werd niets meer van haar vernomen.³⁴⁾

Dat de veredeling van volksvermaken een kwestie van lange adem zou worden, bleek het volgende seizoen opnieuw, toen de belangstelling voor de volksconcerten terugviel tot gemiddeld vierhonderd bezoekers. Het bestuur klaagde 'dat de luidruchtige ontboezemingen, door alcoholischen drank aangewakkerd, bij de meesten nog lang de voorkeur zullen hebben boven het luisteren naar meer harmonische toonen'.³⁵⁾ De volksconcerten verdwenen van het programma. Toch bleef uitbreiding van de werkkring het grote doel van de vereniging: 'In onze gemeente, waar geen Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaak, noch tot verfraaiing der stad bestaat, kan zij een ruimen werkkring vinden'.³⁶⁾

Voor al het opsieren van de stad kreeg in de volgende jaren de aandacht, terwijl men zich met de reguliere plantenkweek richtte tot de jeugd. Het was een richting die Floralia geen goed deed. Het ledental zette een gestage daling in³⁷⁾ en optimisme maakte plaats

STATUTEN.

Goedgekeurd bij Koninklijk besluit d.d. 3 November 1896, Stbl. No 35.

Algemeene Bepalingen.

ARTIKEL 1.

De vereeniging draagt den naam van: „De vereeniging tot veredeling van volksvermaken” en is gevestigd te Rotterdam.

ART. 2.

De vereeniging wordt aangegaan voor den tijd van 29 jaar, gerekend te zijn ingegaan den 1sten September 1895.

ART. 3.

Het doel der vereeniging is de volksvermaken te veredelen.

Zij tracht dit doel te bereiken door het geven van muzikale, dramatische en andere uitvoeringen, voordrachten, het verbeteren van het volksgezag, of het doen plaats hebben van gepaste volks spelen.

ART. 4.

Het vereenigingsjaar loopt van den 1sten September tot den 31sten Augustus.

Van de Leden.

ART. 5.

Tot leden der vereeniging kunnen worden aangenomen:

a. zij, die zich verbinden tot betaling eener jaarlijksche bijdrage van minstens f 2.50

voor scepsis.³⁸⁾ Nog voor de eeuwwisseling zou Floralia, overvleugeld door haar eigen loot Volksvermaken, ter ziele gaan.

De oprichting van de Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken was een uitvloeisel van een kermisdiscussie in de gemeenteraad in 1881. Die discussie was niet nieuw.³⁹⁾ Doorgaans was de aanleiding een verzoekschrift om afschaffing van de kermis vanuit de Gereformeerde kerk, maar deze keer kwam dat verzoek vanuit de burgerij. Raadslid A.E. Roest van Limburg stelde dat de ondertekenaars, bijna duizend in getal, 'tot alle rangen en standen behooren; er zijn tal van winkeliers, werklieden, ja zelfs tappers onder.'⁴⁰⁾ Floralia-lid L. Sanson meende dat dit het juiste moment was voor uitbreiding van de Floralia-activiteiten om de afschaffing van de kermis 'in de hand te werken'.⁴¹⁾

De tegenvallende belangstelling voor de volksconcerten van enkele jaren eerder vormde echter een sterk argument tegen zijn

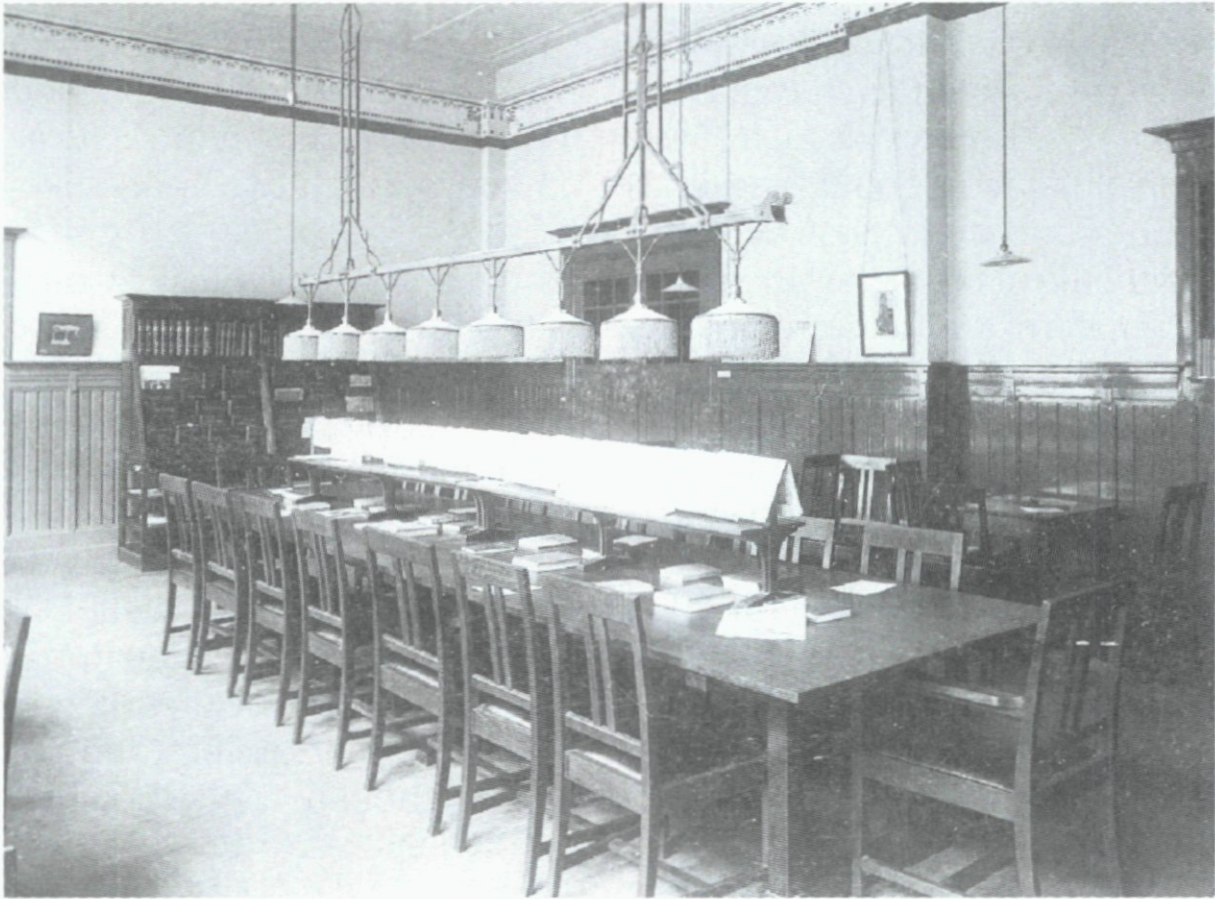
plan. Verder werd als bezwaar geopperd 'de mindere geschiktheid welke onze mindergegoeden tegenover die van vreemde naties voor zulke feesten bezitten'. Maar Sanson hield, onder verwijzing naar geslaagde volksconcerten van anderen, voet bij stuk⁴²⁾ en overtuigde zijn tegenstanders met de toezegging dat Floralia haar rol zou beperken tot subsidiegever aan derden.⁴³⁾ Zo vormde Floralia voor de tweede keer een commissie voor volksvermaken.

Ditmaal kwam er wel steun van buitenaf, in eerste instantie van de plaatselijke afdeling van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, verzamelplaats van gematigde elementen onder de geschoolde arbeiders, en van de Nederlandsche Protestantenvbond, representant van de vrijzinnige richting in de Hervormde kerk. Beide bonden waren bekend met het organiseren van volksvermaken. In april 1881, al vóór de kermisdiscussie in de gemeenteraad, hadden zij samen een voordrachten- en muziekkavond georganiseerd in het pand van het Werklieden-Verbond, om de afschaffing van de kermis te stimuleren. Floralia toonde zich enthousiast en zegde een subsidie van f 25,- toe. Op die basis werd door de drie verenigingen een Voorlopig Comité tot Veredeling van Volksvermaken opgericht.⁴⁴⁾

De aandacht die dit trok, leidde tot brede steun van het Rotterdamse verenigingsleven. Het voorlopig comité werd omgevormd tot een permanente commissie, waarin vertegenwoordigers van de drie initiatiefnemende verenigingen zitting namen en verder van de Volksleeskamer, het Nutsdepartement,⁴⁵⁾ de Vereeniging Volksklasse voor Gymnastiek, Vereeniging Kinderspeeltuinen, de Maatschappij Toonkunst, orkestvereniging Symphonia, liedertafel Amphion en de Rotterdamsche Liedertafel, volkszangschool Amphion, zangvereniging Euphonia, Rotte's Mannenkoor en de afdeling van Het Nederlandsch Tooneel. Een nogal elitair gezelschap, waarin alleen de afgevaardigden van het Werkliedenverbond, de Rotterdamsche Liedertafel en zangvereniging Euphonia behoorden tot de eigenlijke doelgroep, de geschoolde arbeiders.⁴⁶⁾

Er volgden vijf proefuitvoeringen tegen een entreprijs van 10 cent, die met wisselvallige belangstelling werden bijgewoond; het aantal bezoekers varieerde van drie- tot dertienhonderd: 'enthousiaste toehoorders, waarvan de meesten tot den werkmansstand behoorden'. De hoofdconclusie luidde 'dat tooneelvertooningen voor het volk aantrekkelijk zijn', althans aantrekkelijker dan muziek- en kooruitvoeringen en declamatorische voordrachten.

53. De leeszaal in gebouw 'Ons Huis', waar het bestuur van Volksvermaken vergaderde, ca. 1910. Foto GAR.

Om krachtig te kunnen optreden, werd de status van vereniging aangenomen.⁴⁷⁾

Men liet zich dus niet zo gemakkelijk uit het veld slaan, zoals maar al te vaak gebeurde met verenigingen die een volksvoorstelling gaven. De Maatschappij Toonkunst bijvoorbeeld had in 1880 met succes een volksconcert gegeven, maar kwam daar snel van terug toen een tweede concert in april 1881 minder publiek trok, dat bovendien 'bijna geheel gevoelloos en onverschillig' bleef. De verklaring werd gezocht in de 'koudbloedigheid, die onzer natie van ouds als weinig gewenschte eigenschap wordt toegeschreven'.⁴⁸⁾

Persoonlijke introductie

Vanwege de grote inbreng van muziekverenigingen bij de totstandkoming van Volksvermaken bleven concerten, ondanks tegenvallende belangstelling in de experimentele fase, een vaste activiteit. Afgewisseld met toneel- en declamatie-avonden was dit de kurk

waarop de vereniging gedurende de rest van de eeuw zou drijven. Deze 'kunstavonden' trokken tussen de vijfhonderd en duizend bezoekers. Krakkers als *Kaat Mossel* en *De boeren op de Amsterdamsche kermis* hadden aantrekkingskracht op een publiek dat hoofdzakelijk bestond uit jonge werklieden.⁴⁹⁾

Na enkele seizoenen begon het echter te rommelen. Al in haar beginjaren kampte de vereniging van tijd tot tijd met - veelal jonge - rustverstoorders,⁵⁰⁾ ondanks de inzet van de commissarissen van orde, afkomstig van de Volksleeskamer. Maatregelen bleven niet uit. De vrije verkoop van toegangkaarten à f 0,10 moest in 1888 plaatsmaken voor een systeem van 'persoonlijke introductie'. Krachtens deze methode werden toegangkaarten verdeeld onder de leden, naar rato van het door hen betaalde lidmaatschapsgeld. Dat bedroeg minimaal f 2,50 per jaar, voor verenigingen f 10,-, donateurs betaalden f 100,- of meer ineens. De hoogst betalende vergaarde de meeste plaatsbewijzen. Een deel daarvan bestond uit aparte kaarten voor werklieden en dienstboden. Zulke kaarten waren alleen geldig als ze waren ondertekend door de afgever en ingevuld met de naam van de geïntroduceerde.⁵¹⁾

Zo wilde de organisatie bewerkstelligen dat het publiek 'nimmer de perken der betamelijkheid' te buiten ging. Slechte ervaringen met 'mensen, die men er liever niet had gezien, en die het den goedgezinden werkman (...) lastig maakten', hadden het bestuur tot deze stap bewogen. Het resultaat werd luid bejubeld: 'Het was niet een troep ruw volk, (...) het waren ordelijke nette werklieden, die, dankbaar voor het genotene, met vrouwen en meisjes een aangename avond hebben doorgebracht', riep het immer enthousiaste *Rotterdamsch Nieuwsblad* na het tweede experiment met het nieuwe systeem. Ook het bestuur was in jubelstemming: 'Hierdoor toch zijn wij in staat om, wanneer al eens eene enkele maal een bezoeker reden tot misgenoegen mocht geven, herhaling daarvan te voorkomen door waarschuwing van het lid van wien hij zijne kaart had gekregen.'⁵²⁾

Er braken zonnige tijden aan. 'Wie dit eenmaal gezien heeft, zal niet meer twifelen of langs dezen weg de beschaving wel vooruitgebracht wordt', riep het bestuur uit met betrekking tot de kunstavonden. Er zou zelfs sprake zijn van 'volkomen bereiking van het doel'.⁵³⁾ Dat doel was niet alleen 'het volk' te laten genieten van beschaafd vermaak, maar het daarbij ook actief te betrekken. Het bestuur ging er prat op dat tijdens de kunstavonden af en toe ook toneel- en muziekafdelingen van werkliedenverenigingen mochten

optreden. Zo wilde men aantonen 'dat ook met medewerking van het volk zelf een veredelende invloed op de volksvermaken kan worden uitgeoefend'. Eén van die optredens werd verzorgd door de zangvereniging Virginia, die was samengesteld uit werknemers van tabaksfabrikant en Volksvermaken-bestuurslid Louis Dobbemann. Het publiek was en bleef tijdens het optreden muisstil, zelfs tijdens de uitvoering van de 29ste symfonie van Mozart.⁵⁴⁾

Toch diende zich een probleem aan, namelijk de samenstelling van het bezoek tijdens de kunstavonden. De 'vaste klantjes' uit 'de degelijke, de gezonde kern van het volk', zoals het *Rotterdamsch Nieuwsblad* de bezoekers omschreef,⁵⁵⁾ werden in toenemende mate verdrongen door 'mensen die er niet hooren, heeren met mooie demi-saisons en sigaretten en juffrouwen met sjeke zomermantels en odeur-fleschjes'. Daaraan viel overigens niet veel te veranderen, werd direct gesteld.⁵⁶⁾ Verantwoordelijk voor deze ontwikkeling was het paternalistische introductiesysteem.⁵⁷⁾

Voor de leden van Volksvermaken was dit geen ongunstige ontwikkeling. Zij konden hun toegangskaarten verdelen onder familie, vrienden en kennissen. Dat botste met de officiële doelstelling, die bleef 'een prettige avond [te] verschaffen aan hen die dat zelf niet kunnen veroorloven'. Het bestuur deed af en toe zijn beklag over het kleine aandeel arbeiders in de zaal en organiseerde kort na de eeuwwisseling een 'vrijwel mislukt' volksconcert waarvoor slechts een dubbeltje entree werd geheven. Toch legde het zich er vrij gemakkelijk bij neer dat de vereniging was verworpen tot een soort ledensociëteit.⁵⁸⁾ Volksconcerten voor de werkende klasse behoorden definitief tot het verleden: 'We zijn bang dat we met die concerten het "volk" toch niet zullen bereiken. Een volle zaal waarborgt niet ons doel bereikt te hebben.'⁵⁹⁾

Het Rotterdamse Volksvermaken stond in deze ontwikkeling tot ledensociëteit niet op zichzelf. Met betrekking tot zusterverenigingen in Winterswijk, Goes en Middelburg is hetzelfde geconstateerd.⁶⁰⁾ Het hevige conflict dat Helsloot hierover in Goes constateert tussen bestuur en leden - en dat de vereniging aldaar fataal werd - manifesteerde zich in Rotterdam echter minder sterk. Daarvoor zijn twee redenen aan te wijzen. Ten eerste leverde de invoering van de 'persoonlijke introductie' op korte termijn een verdubbeling en op wat langere termijn zelfs een verdrievoudiging van het ledental op.⁶¹⁾ De penningmeester had dus niets te klagen. Ten tweede was het verschil in sociale achtergrond van de leden en bestuurders - in Goes een cruciale factor in het conflict⁶²⁾ - in

Rotterdam minder scherp. Een uitsplitsing naar beroepen (tabel 1 en 2) vertoont het volgende beeld:

*Tabel 1. Beroepen gewone leden Volksvermaken of van hun vader, 1892.
Bron: Jaarverslag Volksvermaken 1891/1892, Adresboek Rotterdam 1892.⁶³*

beroep	aantal
vrije beroepen	40
zonder (gepensioneerden, renteniers)	35
kooplieden	75
ondernemers	57
ambachtslieden	5
winkeliers	2
overige zelfstandigen (o.a. tappers, logementhouders)	2
geëmployeerden (arbeiders, kantoorbedienden)	7
losse arbeiders	0
bedrijven	7
onbekend	8
totaal	238

*Tabel 2. Beroepen bestuursleden Volksvermaken of van hun vader, 1883-1923.
Bron: Adresboeken Rotterdam 1884-1923.*

beroep	aantal
vrije beroepen	23
zonder (gepensioneerden, renteniers)	7
kooplieden	14
ondernemers	18
ambachtslieden	1
winkeliers	0
overige zelfstandigen (o.a. tappers, logementhouders)	0
geëmployeerden (arbeiders, kantoorbedienden)	0
losse arbeiders	3
onbekend	3
totaal	69

Twee verschillen tussen leden en bestuurders zijn opvallend. Ten eerste is de afwezigheid van middengroepen in het bestuur pregnant; onder de leden zijn die wel - zij het mondjesmaat - vertegenwoordigd. Ten tweede is duidelijk dat de intellectuele beroepen op het bestuur het krachtigst hun stempel drukten, terwijl onder de gewone leden de kooplieden en ondernemers overheersend waren. De gewone leden vormden daarmee een getrouwere afspiegeling van de Rotterdamse elite dan de bestuurders.⁶⁴⁾ Toch zijn de verschillen te klein om te kunnen spreken van twee sterk verschillende groepen, laat staan van tegengestelde belangen. Integendeel, het bestuur benadrukte voortdurend dat het lidmaatschap was bedoeld voor lieden uit de koopliedenstand en had dus precies wat het wilde.⁶⁵⁾ De cohesie was tot de Eerste Wereldoorlog voldoende om de gelederen naar buiten toe redelijk gesloten te houden.

Buiten de kunstavonden om bleef binnen het bestuur het ideaal sluimeren om volksvermaken in de ware zin van het woord te organiseren. De hoop was lange tijd gevestigd op afschaffing van de kermis, in plaats waarvan vervangende volksfeesten gegeven konden worden. Het bestuurslid Van Aken, gymnastiekleraar van beroep, schreef er een boekje over. Zijn feestrecept zag er als volgt uit: 'In de eerste plaats trachte men het wilde geloei uit de kelen eener opgezweepte schare te bedwingen door gezang; het doellooze heen en weer zwalken eener ontelbare menigte in een geregelden optocht om te zetten; in plaats van het wilde door elkaar schreeuwen trachte men wel overwogen toespraken te stellen; dronkenschap keere men door het verkrijgbaar stellen van licht opwekkende genotmiddelen.'⁶⁶⁾

Er is wel gesuggereerd dat Volksvermaken zich tot het uiterste heeft ingespannen tegen de kermis, die uiteindelijk in 1908 moest wijken.⁶⁷⁾ Maar dat is niet meer dan een halve waarheid. Soms zocht de vereniging de confrontatie met de kermis inderdaad op. Zo organiseerde men in 1895 direct na afloop van de kermis op het Doelenplein een uitvoering van lichte muziek, 'om het ontzaglijke verschil zoo klaar mogelijk te doen gevoelen'.⁶⁸⁾ Op individuele titel konden leden van Volksvermaken fel stelling nemen tegen de kermis. Voorzitter Theo Nolen klaagde over 'ongebondenheid en allerlei uitpattingen' en ex-voorzitter Mees verklaarde de kermis 'niet meer van dezen tijd'.⁶⁹⁾

Maar van een gesloten anti-kermisfront was geen sprake. Belangrijke leden waren voor behoud en verheffing van het peil van de kermis. Een oproep van de gemeentebibliothecaris aan Volksvermaken om de kermis te veranderen in een 'waarlijk oudhol-

landsch vermaak⁷⁰) vond bij een deel van het bestuur een welwillend oor.⁷¹) En een raadscommissie inzake de kermis, waarvan de bestuursleden J. Hudig en F. Ebeling deel uitmaakten, koos in 1894 voor behoud.⁷²) Als wethouder namens de liberale Vrijheidsbond verdedigde Hudig de kermis in 1908 nog steeds: 'Wanneer men leest, dat op de kermis gevochten is en mensen gewond zijn, welnu, neemt welke *Rotterdamsche Courant* of *Nieuwsblad* ook ter hand, lees de "gemengde Berichten", en gij zult hetzelfde vinden. (...) Waarlijk, dat drinken en vechten is onafhankelijk van de kermis.'⁷³) De interne verdeeldheid dwong Volksvermaken zich afzijdig te houden toen de kermiskwestie in de jaren 1907-1908 een climax bereikte.⁷⁴) Bovendien kwam de afschaffing tot stand op initiatief van de behoudende orthodox-protestantse krachten in de raad,⁷⁵) bepaald niet degenen waarmee Volksvermaken zich identificeerde.⁷⁶)

Oranjefeesten

Toch kwam het verdwijnen van de kermis de vereniging niet slecht uit. Sinds vijf jaar had men de leiding over de viering van het koninginnefeest in Rotterdam. Dat leidinggeven hield voornamelijk in: de burgerij stimuleren om feesten op touw te zetten. Daarnaast verdeelde Volksvermaken collectegelden en gemeentelijke subsidie onder buurt- en Oranjeverenigingen.⁷⁷) De Oranjefeesten, het koninginnefeest van 31 augustus voorop, werden vrij algemeen gezien als alternatief voor de kermis.⁷⁸) Nu de kermis was verboden, kon het koninginnefeest uitgroeien tot het volksfeest bij uitstek. Voor het bestuur vormde het dé kans om Volksvermaken te bevrijden van het sociëteitsimago. Die kans werd met beide handen aangepakt. Nevenactiviteiten kwamen geleidelijk te vervallen. In 1913 besteedde men tienduizend gulden aan het koninginnefeest en nog slechts duizend aan overige activiteiten.⁷⁹)

Het aantal Oranje- en buurtverenigingen waarmee Volksvermaken door de stimulerende en coördinerende rol te maken kreeg, groeide snel. Van de Oranjeverenigingen werd een deel geleid door liberalen uit de gegoede middenklasse, de andere door merendeels orthodox-christelijke middenstanders.⁸⁰) Deze Oranjeverenigingen op buurtniveau waren verwant aan de echte buurtverenigingen, die nota bene vaak de naam van (Oranje)vereniging tot Veredeling van Volksvermaken droegen.⁸¹) Die clubs stelden zich ten doel veredelde vormen van volksvermaak te organiseren op verjaardagen van leden van het koningshuis. Opvallend is dat ze een grotere achterban hadden dan het 'oude' Volksvermaken.⁸²) Deze achterban behoorde, ervan

54. Wethouder J. Hudig. Foto GAR.

uitgaande dat deze qua achtergrond niet fundamenteel verschilde van de bestuursleden, tot de arbeidersklasse (tabel 3 en 4).

Tabel 3. Bestuursleden Vereeniging Het Oosten ter Veredeling van Volksvermaken, 1902-1914. Bron: Adresboeken Rotterdam 1902-1914.

beroep	aantal
vrije beroepen	2*
zonder (gepensioneerden, renteniers)	0
kooplieden	1
ondernemers	0
ambachtslieden	4
winkeliers	1
overige zelfstandigen (o.a. tappers, logementhouders)	2
geëmployeerden (arbeiders, kantoorbedienden)	15
losse arbeiders	4
onbekend	1
totaal	30

* Het betreft hier twee lagere ambtenaren.

Tabel 4. Bestuursleden Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken Delfshaven, 1906-1914. Bron: Adresboeken Rotterdam 1906-1914.

beroep	aantal
vrije beroepen	0
zonder (gepensioneerden, renteniers)	0
kooplieden	0
ondernemers	0
ambachtslieden	12
winkeliers	1
overige zelfstandigen (o.a. tappers, logementhouders)	1
geëmployeerden (arbeiders, kantoorbedienden)	17
losse arbeiders	6
onbekend	3
totaal	40

55. Oranjefeest in Overschie, 1919. Waterverftekening door Nic. M. Kolsteren. Collectie GAR.

De groep die niet (meer) bediend werd door het oude Volksvermaken zorgde dus na de eeuwwisseling voor haar eigen - veredeld? - vermaak. De vraag is hoe het bestuur daar tegenover stond. Heeft het een actieve rol gespeeld bij de totstandkoming van deze zusterverenigingen? Vermoedelijk niet, want daarvoor was de sociale kloof te groot. Wel is het waarschijnlijk dat zij een voorbeeldfunctie heeft vervuld, zeker gezien de taak die de vereniging sinds 1903 ten deel viel: om derden te stimuleren tot het organiseren van koninginnefeesten. Eenzelfde soort voorbeeldfunctie vervulde zij al sinds het laatste decennium van de negentiende eeuw bij de oprichting van gezelschappen voor de kleine burgerij, zoals de toneelvereniging Inter Nos (1894), de declamatieclub Mutua Amicitia (1896) en de rederijderskamer Onder Ons (1896).⁸³ De al gememoreerde optredens van arbeidersverenigingen op kunstavonden van Volksvermaken zullen hiertoe zeker stimulerend hebben gewerkt.

De komst van de buurtverenigingen ter veredeling van volksvermaken ging het bestuur echter te ver. Het was uitdrukkelijk niet de bedoeling dat buurtverenigingen bijna dezelfde naam aannamen. De Delfshavense zustervereniging voelde zich door Volksvermaken behandeld 'als een soort volkskind'. Die klacht vloeide voort uit de

weigering van het bestuur aan deze buurtvereniging geld ter beschikking te stellen voor het koninginnefeest, zolang deze vasthield aan haar 'verwarrende' naam. 'Delfshaven' ging overstag en wijzigde haar naam in Delfshavensche Vereeniging voor Volksvermaken.⁸⁴⁾

Uit deze aanvaring blijkt dat de zustervereniging, ondanks de grotere achterban, niets in de melk te brokkelen had. Niettemin is duidelijk dat de zelfhulpgedachte onder de arbeidersbevolking opgang maakte. Dat ging onvermijdelijk gepaard met conflicten. Die kwamen niet zozeer voort uit verschillen van inzicht, alswel uit een klassiek belangenconflict tussen een gevestigde en een nieuwe organisatie, in casu bevolkingsgroep. De overenthousiaste drang tot navolging in Delfshaven was voor de heren van Volksvermaken een signaal om even duidelijk op de rem te trappen.

Dit machtsvertoon vormde een laatste, vergeefse, poging om de groeiende concurrentie voor te blijven. Buiten het al wat oudere confessionele verenigingsleven en de buurtverenigingen lieten commerciële muziekzalen, danscafés en bioscopen zich gelden.⁸⁵⁾ Ook de plaatselijke overheid trad, nu zij door confessionelen werd gedomineerd, in het voetspoor van het particulier initiatief. De kermisafschaffing, de instelling van een gemeentelijke filmkeuring in 1912 - op dat moment uniek in Nederland - en de sloop in datzelfde jaar van de Zandstraat, een verloederde uitgaansbuurt, tonen ongekende daadkracht van de Rotterdamse overheid.⁸⁶⁾ Verder 'beschaafden' de socialisten met de komst van een nieuwe eeuw volop mee, waarbij burgerlijke waarden als spaarzaamheid, gematigdheid en zelfdiscipline vrijwel ongewijzigd werden overgenomen.⁸⁷⁾ Na de eeuwwisseling voedde 'het volk' zichzelf op, constateerde Groot in zijn boek over de verzuiling in Naaldwijk.⁸⁸⁾ In Rotterdam was het niet anders.

In de marge gedrukt voelde Volksvermaken haar bestaansgrond na de Eerste Wereldoorlog wegvallen. De kunstavonden voor leden en begunstigers werden geschrappt, want 'die worden beter en groter gegeven door andere verenigingen en bonden'. En met het volk in eigenlijke zin hielden al voldoende anderen zich bezig, stelde voorzitter W.C. Hudig, 'terwijl waarzoover dat niet is gebeurd het volk in alle bonden en vereenigingen zich-zelf wel weet bezig te houden'.⁸⁹⁾ Door de oorlogshandelingen en de mobilisatie verviel voor Volksvermaken ook nog eens het koninginnefeest, waarvan het 'veredelende' karakter toch al in twijfel werd getrokken. Al sinds 1908 klaagde het bestuur over vandalisme en 'onsmakelijke' ver-

kleedpartijen op de laatste augustusdag.⁹⁰⁾

Degenen die nog wel brood zagen in het koninginnefeest sloten zich in 1920 aan bij het kersverse, door vrijzinnigen gedomineerde Comité ter Behartiging van Nationale Belangen, dat de festiviteiten overnam. Volksvermaken rekte haar bestaan tot 1931 als ondersteuner van nieuwe pedagogische organisaties om te 'trachten de rijpere jeugd van de straat te houden, te ontwikkelen'.⁹¹⁾

Conclusie

Om een zinvol onderscheid te maken tussen de begrippen beschavingsoffensief en beschavingsstreven heb ik in de inleiding twee factoren gedefinieerd: het maatschappelijke draagvlak voor beschavingsinitiatieven en de vraag of de doelgroep daarvan werd gezocht in eigen kring of daarbuiten.

Wat dat laatste punt betreft, levert de Rotterdamse werkelijkheid een diffuus beeld op. In de beginjaren was bij Volksvermaken vooral 'de arbeider' of 'het volk' in beeld; rond 1890 verschoof de aandacht naar de eigen leden. In de twintigste eeuw probeerde het bestuur door middel van Oranjefeesten voor beide groepen iets te betekenen. Het aanvankelijke beschavingsoffensief veranderde dus betrekkelijk snel in een beschavingsstreven; later bediende de vereniging zich van beide elementen.

Toch blijft de combinatie van de naam *Volksvermaken* en het opereren als deftige ledensociëteit vanaf 1890 merkwaardig. Voor hun eigen vermaak konden de leden gezien hun achtergrond gemakkelijk elders terecht, waar zij niet met het enigszins verdachte etiket 'volks' werden opgescheept. Toch trok dit hen kennelijk aan. De verklaring hiervan kan gezocht worden in het semi-openbare karakter van de vereniging, wat zijn neerslag vond in de uitgebreide verslaggeving van de kunstavonden in de plaatselijke pers, het *Rotterdamsch Nieuwsblad* voorop.

Wildenbeest, die in dit verband spreekt van '*publieke* voorstellingen van de eigen voortreffelijkheid', stelt dat de doelstelling hiervan was 'zich te distantieren van onderliggende groepen maar ook van concurrerende elites'.⁹²⁾ Dat was echter slechts één kant van de medaille. Door zich te distantieren, hoopte men tevens ongestoord het goede voorbeeld te kunnen geven, waarvan 'het volk' via de krant op de hoogte werd gesteld.⁹³⁾ Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* deed daar graag aan mee. Illustratief zijn in dit verband de zinnen waarmee het verslag van een kunstavond in 1888 werd geopend: 'De Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken. Welk een

schoone titel, welk een verheven doel!'⁹⁴⁾

Door middel van de vestiging van buurtverenigingen tot veredeling van volksvermaken toonde 'het volk' aan de boodschap in de krant te hebben begrepen. Het beschavingsstreven in eigen kring blijkt zo bezien een tactiekverandering, voortgekomen uit de tweeslachtige houding van elites tegenover lager geplaatsten. Een voorname doelstelling bleef om het goede voorbeeld te geven aan minderontwikkelden. Daarmee zette het offensief van de eerste jaren zich in zekere zin voort.

Het tweede criterium - het maatschappelijk draagvlak - nuanceert dat beeld van een continu offensief echter. Na 1900 verzwakte het liberale beschavingsoffensief, zo hebben De Rooy en Helsloot opgemerkt.⁹⁵⁾ De teloorgang van het Rotterdamse Volksvermaken lijkt dat beeld te bevestigen. In nieuwe verenigingen bleven liberalen echter onverminderd ijveren voor volksveredeling. De Tuchtunie kan hier worden genoemd, maar vooral Ons Huis, dat brak met de oude methode van massabijeenkomsten, zoals Volksvermaken die hanteerde. Ons Huis koos voor direct contact met 'het volk'. In het verenigingsgebouw aan de Gouvernestraat, een buurt van 'voor velen afschrikwekkende duisternis', konden arbeiders terecht voor allerlei vormingscursussen, maar ook voor ontspannende activiteiten als concerten en tentoonstellingen.⁹⁶⁾

Gevoegd bij de talrijke beschavingsinitiatieven uit confessionele en socialistische hoek en van de 'neutrale' buurtverenigingen, is duidelijk dat na de eeuwwisseling het beschavingsoffensief van elitaire verenigingen als Floralia en Volksvermaken werd voortgezet als beschavingsstreven in waarlijk brede kring. Dit ook over de negentiende-eeuwse periode te beweren, doet in Rotterdam afbreuk aan het gegeven dat 'het volk' zelf toen nauwelijks actief optrad ter veredeling van zijn vermaak. Tot ongeveer 1890 gebeurde dat tamelijk eenzijdig op initiatief van particuliere, elitaire instellingen.⁹⁷⁾

Een uitzondering vormen wellicht werkliedenverenigingen, zoals Coster's Fakkelt (1849) en De Wederzijdsche Hulp (1867), die de ideologie van zelfhulp al vroeg praktiseerden door middel van een ziekenkas en voordrachtenavonden. Deze verenigingen opereerden echter veelal onder patronage van welgestelden en legden de prioriteit niet bij onderling genoeg, maar bij materiële ondersteuning van de leden. De buurtverenigingen tot veredeling van volksvermaken van na de eeuwwisseling waren van een ander allooi: verede-

ling van het volksvermaak was het hoofddoel geworden en een zaak van de arbeidersbevolking zelf.

Hiermee zij geenszins gezegd dat nu eensgezind één en hetzelfde doel werd nagestreefd. De strijd rondom openbare vermaken bleef men in alle hevigheid voeren. Orthodox-protestanten legden veredeld volksvermaak veelal uit als géén vermaak, een beleid dat zij na 1900 via de gemeenteraad in de praktijk konden brengen. Liberalen verzetten zich tegen die onderdrukking. Vandaar hun groeiende tolerantie jegens de eens zo vermaledijde kermis. De socialisten op hun beurt trokken fel van leer tegen het koninginfeest, in hun ogen de deksel op de beerput van het kapitalisme. Daarnaast bleef het standsbesef, niet alleen dat van de hogere burgerij maar ook tussen arbeiders en 'kleine luiden' onderling, een voorname scheidende factor. En toch. Alle strijdige motiveringen en retoriek ten spijt, kende het verzuilde Nederland een sterke bindende factor tussen de strijdende partijen: het streven naar minder excessieve vormen van vermaak, naar meer 'beschaving'.

Onlangs nog heeft Jo Tollebeek zijn afkeuring uitgesproken over het gebruik van de term 'offensief'. Hij noemt het een armoedig begrip om de veelstemmigheid in de historische werkelijkheid te karakteriseren.⁹⁸⁾ Ook in Rotterdam blijkt dat problematisch. Toch is het mijns inziens niet zinvol het daarom maar overboord te zetten. Dat Volksvermaken en Floralia in eerste instantie waren bedoeld ter beïnvloeding van anderen en zelf nogal elitair waren samengesteld, is immers evident.⁹⁹⁾ Het is juist uiterst zinvol om 'offensief' te behouden en te combineren - niet te vervangen - met 'streven'. Zo kan de toenemende veelstemmigheid tegen het eind van de negentiende eeuw recht worden gedaan.

Tot slot nog een woord ter relativering. Ook 'het volk' streefde naar meer beschaving, heb ik hiervóór geconstateerd. Dat gold echter niet voor iedereen en het gebeurde ook niet klakkeloos in het spoor van de negentiende-eeuwse liberalen. Met name de geschoolde arbeiders maakten zich uit distinctiezucht ten opzichte van hun ongeschoolde collega's burgerlijke normen en waarden eigen.¹⁰⁰⁾ Hoewel dit streven onmiskenbaar een breder draagvlak had gekregen dan in de negentiende eeuw, drukte het, zoals De Rooy al terecht met betrekking tot die periode heeft gesteld,¹⁰¹⁾ nog steeds vooral intenties uit. Over het daadwerkelijk gedrag van de mensen moeten we ons vermoedelijk niet te veel 'beschaafde' illusies maken.

Johan Huizinga constateerde al in zijn beroemde essay 'Neder-

land's Geestesmerk' een spanning tussen woord en daad.¹⁰²) Ondanks alle sober- en burgerlijkheid die de Nederlanders volgens hem zo kenmerkten, moest Huizinga tot zijn eigen ergernis eveneens gewag maken van hinderlijke nationale gebreken, zoals 'de vrijdom der baldadigheid' en 'het gemis aan publieke wellevendheid'. Decennialang hameren op ingetogen en zedelijk handelen, hadden daar blijkbaar weinig aan kunnen veranderen.

NOTEN

1) Hildebrand, 'Genoegens smaken', in: Idem, *Camera Obscura* (11de druk; Haarlem 1877) 98-102.

2) G.H. Jansen, *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland* (2de druk; Meppel 1987) 91-92.

3) P. de Rooy, 'Burgers en arbeiders', *Theoretische Geschiedenis* 20 (1993) 49-55.

4) Willem Frijhoff, 'Ten geleide. Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd', *Volkskundig Bulletin* 11 (1985) 93-101; C.A. Davids, 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog', *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 157-200.

5) Vgl. John Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Amsterdam 1995) 5.

6) Frans Groot, [bespreking van Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening*], *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) 108-110, aldaar 110.

7) Helsloot noemt het begrip beschavingsoffensief een 'bruikbare metafoor om culturele processen in de tweede helft van de negentiende eeuw in kaart te brengen'. Vgl. Helsloot, *Vermaak*, stelling 1.

8) Helsloot, *Vermaak*, 4 en 433-434.

9) Groot, [bespreking Helsloot], 110.

10) W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988) 293-294.

11) John Helsloot, 'De paradox van Jan Blokker: Structuur en proces van beschavingsoffensieven, 15e-19e eeuw', in: Don Kalb en Sytze Kingma ed., *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in de 19de en 20ste eeuw* (Amsterdam 1991) 9-24, aldaar 9-10 en 19.

12) Bernard Kruithof, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion* 2 (1980) 22-37, aldaar 26 en 35. Dit artikel is tevens opgenomen in Kruithofs dissertatie: *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding. Zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990).

13) De Rooy, 'Burgers', 49.

14) Kruithof, 'Deugdzame natie', 26 en 35; Gerrit Wildenbeest, 'Van quanselbier naar oranjebitter', *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1986) 49-82, aldaar 76.

15) Vgl. Helsloot, 'Paradox', 11.

16) *Tweede en laatste stuk der Physiologie van Rotterdam, door een Rotterdammer* (Den Haag 1844) 71-76.

17) D.M.E. Helderma, 'De volksvoorlezingen van het Nut 1818-1918', *Rotterdamsch Jaarboekje* 1919, 106-112. De vraagtekens staan in de originele tekst.

18) *Rotterdamsche Courant* 10 maart 1847.

19) J.P. Heije, *Volksvermaak als middel tot volksgeluk* (Amsterdam 1847); Helsloot, *Vermaak*, 27-28.

20) Hierover: Betty Dekker, 'De Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak te Amsterdam, 1871-1910. Van volksverheffing tot Oranjevereniging', *De Negentiende Eeuw* 20 (1996) 192-204.

21) Gemeentearchief Rotterdam (GAR), bibliotheek, J 266, Vijfde jaarverslag Rotterdamsch Spreekgezelschap (1870/1871) 8.

22) Rotterdam telde in het laatste kwart van de negentiende eeuw drie van dergelijke genootschappen. Vgl. J.E. van der Pot, 'Rotterdamse debatgezelschappen in de 19de eeuw', *Rotterdams Jaarboekje* 1949, 252-268.

23) GAR, bibliotheek, J 266, Zevende jaarverslag Rotterdamsch Spreekgezelschap (1872/1873) 11.

24) Ibidem, Negenste jaarverslag (1874/1875) 21-31. Van de twintig Floralia-oprichters waren er elf lid van het Spreekgezelschap, onder wie het voltallig bestuur. Ook veel later toetredenen Floralia-mannen kwamen voort uit de gelederen van het Spreekgezelschap. Vgl. Negenste jaarverslag Spreekgezelschap, ledenlijst; GAR, Archief Floralia, inv.nr. 6, Eerste jaarverslag (1876) 4.

25) John Helsloot, *Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1990) 1.

26) Helsloot, *Floralia*, 12-14.

27) Ibidem, 18.

28) GAR, Archief Floralia, inv.nr. 6, Eerste jaarverslag (1876) 9-10.

29) Helsloot, *Floralia*, 24.

30) GAR, Archief Floralia, inv.nr. 6, Eerste jaarverslag (1876) 12-14.

31) Ibidem, 14.

32) Ibidem, Tweede jaarverslag (1877) 6.

33) Ibidem, 8.

34) GAR, Archief Floralia, inv.nr. 1, Notulen 20 september 1877.

35) GAR, Archief Floralia, inv.nr. 6, Derde jaarverslag (1878) 7.

36) Ibidem, Vierde jaarverslag (1879) 6.

37) Van bijna zeshonderd in 1878 tot 231 in 1890. Vgl. GAR, Archief Floralia, inv.nr. 6, Derde jaarverslag (1878), Vijftiende jaarverslag (1890); Zie ook: Helsloot, *Floralia*, 31-32.

38) Vgl. GAR, Archief Floralia, inv.nr. 6, Zeventiende jaarverslag (1892)

4; Helsloot, *Floralia*, 70.

39) Tussen 1847 en 1908 besprak de raad het voortbestaan van de kermis maar liefst acht keer. Vgl. Sandra de Hoog, '*Een quaestie van appreciatie: een comparatief, historisch onderzoek naar de afschaffing van de Rotterdamse kermis, 1847-1908*' (ongepubliceerde doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1986) 25-26 en 30-31.

40) *Handelingen van den gemeenteraad van Rotterdam* (Rotterdam 1881) 60.

41) GAR, Archief *Floralia*, inv.nr. 6, Zevende jaarverslag (1882) 3.

42) Sanson doelde vermoedelijk op het volksconcert van de Rotterdamse afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, die naar eigen zeggen een 'uitstekend geslaagde proeve om de kunst te populariseren' had gegeven. Vgl. GAR, bibliotheek, XXIV B 18, Verslag Toonkunst afdeling Rotterdam 1879/1880, 6. In dit verband is ook van belang de oprichting in 1876 van een volkszangschool door de mannenzangvereniging Amphion, bedoeld om 'bij personen uit den handwerkstand, muzikalen zin te ontwikkelen'. Vgl. *Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam over het jaar 1876* (Rotterdam 1877) 225.

43) GAR, Archief *Floralia*, inv.nr. 1, Notulen 19 mei 1881.

44) *Ibidem*, Notulen 6 augustus en 10 oktober 1881; inv.nr. 6, Zevende jaarverslag (1882) 4-6.

45) Het Nut deed dus wel mee bij de oprichting, maar niet prominent en beperkte zich tot een jaarlijkse subsidie. Wel was op individuele titel meer dan de helft (52 %) van de latere bestuurders van Volksvermaken tussen 1883 en 1923 Nutslid. Vgl. GAR, Archief Nutsdepartement Rotterdam, inv.nr. 23-25, contributielijsten.

46) Vgl. GAR, bibliotheek, *Adresboeken Rotterdam* 1882 en 1884, besturen van genoemde verenigingen.

47) GAR, Archief *Floralia*, inv.nr. 6, Zevende jaarverslag (1882) 8-14.

48) GAR, bibliotheek, XXIV B 18, Verslag Toonkunst afdeling Rotterdam 1880/1881, 6-7.

49) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 28 februari en 19 december 1882, 27 februari 1883.

50) *Ibidem*, 17 januari 1882.

51) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 1, Statuten en huishoudelijk reglement 1896.

52) GAR, bibliotheek, J 97, Negende jaarverslag Volksvermaken (1889/1890) 7; Tiende jaarverslag (1890/1891) 4; *Rotterdamsch Nieuwsblad* 22 februari 1888. Het systeem van 'persoonlijke introductie' was, anders dan de juichtonen in Rotterdam wellicht doen vermoeden, niet nieuw. Door Nutsdepartementen, rederijderskamers, zusterverenigingen voor volksvermaken et cetera, werd het op tal van plaatsen met meer of minder succes toegepast.

53) GAR, bibliotheek, J 97, Tiende jaarverslag Volksvermaken (1890/1891) 9; *Rotterdamsch Nieuwsblad* 1 april 1890.

54) GAR, bibliotheek, J 97, Tiende jaarverslag Volksvermaken (1890/1891) 5; *Rotterdamsch Nieuwsblad* 28 januari 1890 en 19 maart 1895.

55) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 24 februari en 10 april 1894.

56) *Ibidem*, 30 april 1895.

57) Door een zustervereniging in Middelburg werd dit probleem erkend en hief men een kleine entree, om het gevoel van eigenwaarde onder de arbeiders te versterken. In Rotterdam zou dat besef pas na de Eerste Wereldoorlog doordringen: 'Het gratis uitdeelen van kaarten aan personen uit de volksklasse is niet meer in overeenstemming met den geest van den tijd'. Vgl. John Helsloot, 'Verbürgerlichung in der Praxis. Vorträge und Ausstellungen der Volksbildungsvereine in Leeuwarden und Middelburg 1864-1900', in: T. Dekker e.a. ed., *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Munster 1991) 57-95, aldaar 69; GAR, bibliotheek, Krantenknipselverzameling Van Vollenhoven, nr. 152, 28: jaarverslag Volksvermaken 1920.

58) Vgl. *Rotterdamsch Nieuwsblad* 14 april 1896, 12 december 1898, 2 november 1899, 8 november 1901 en 12 november 1902.

59) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 2, Notulen 27 februari 1913.

60) Wildenbeest: zie noot 14; Helsloot, 'Verbürgerlichung', 85; *Idem*, *Vermaak*, 70.

61) Tussen 1889 en 1890 steeg het ledental van 90 naar 220. In 1896 was dat 278. Daarna zette een daling in: 1906: 260, 1911: 212, 1914: 209. Vgl. GAR, bibliotheek, J 97, Jaarverslagen Volksvermaken 1889/1890, 1890/1891; *Gemeenteverslag Rotterdam* 1896, 1906, 1911 en 1914.

62) Helsloot, *Vermaak*, 69-70 en 101-102.

63) Ledenlijsten zijn alleen bewaard in de jaarverslagen, die slechts voor drie jaren tussen 1890 en 1895 zijn bewaard. Vandaar de keuze voor een steekproef van één momentopname (1892). De namen van de bestuurders zijn via de Rotterdamse adresboeken wel volledig te achterhalen. De peiling van alleen 1892 zou gezien de geringe omvang van het bestuur geen representatieve gegevens opleveren.

64) Vgl. Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986) 31-32 en 36; Davids, *Aristocraten*, 169.

65) Vgl. *Rotterdamsch Nieuwsblad* 24 november 1891; *Nieuwe Rotterdamse Courant* 4 juli 1898.

66) S. van Aken, *Volksfeesten en volksoefeningen* (2de druk; Amsterdam 1907; oorspr. uitgave 1898) 9-11.

67) Vgl. Ch.A. Cocheret, *Openbare vermakelijkheden. Een Rotterdams tijdsbeeld 1875-1925* (Rotterdam 1955) 75; Nelleke Manneke, *Uit oogpunt van politie. Zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914* (Arnhem 1993) 124.

68) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 27 augustus 1895.

69) GAR, bibliotheek, XXF 466, *Afschaffing van de Rotterdamsche kermis. Adres aan den Gemeenteraad van Rotterdam met bijbehorende Memorie van*

Toelichting. Uitgaande van het Anti-Kermis-Comité (z.p., 1907) 1-2 en 18; Handelingen van den gemeenteraad van Rotterdam (Rotterdam 1908) zitting 29 mei 1908, 260.

70) G. van Rijn, 'De Rotterdamsche kermis', *Rotterdamsch Jaarboekje* 1894, 249-277, aldaar 277.

71) Zo bepleitten de leden D. Jacobson en Ph. van Ommeren in 1889 in een debatteervereniging vergelijkbare voorstellen. Vgl. GAR, bibliotheek, XI F 339, Achttiende jaarverslag Vereeniging tot Oefening in het Spreken in het Openbaar (1887/1888) 21-22.

72) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 24 februari 1894; Zie ook: Bennie Pratasik, *Sociaal-culturele verhoudingen in Rotterdam in de 19e eeuw: verwickelingen rond de afschaffing van de kermis* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1992) 26.

73) *Handelingen van den gemeenteraad van Rotterdam* (Rotterdam 1908) zitting 29 mei 1908, 251.

74) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 4, Kopieën van uitgaande stukken, Secretaris F. van Peski aan het Comité voor afschaffing van de kermis, 12 april 1907; Van Peski aan de Nederlandsche Vereeniging van Kermisvakgenoten Ons Belang afdeling Rotterdam, 6 mei 1907.

75) In 1905 hadden de liberalen nog 27 van de 45 zetels in handen, in 1910 was dat aantal gedaald tot 18. Hun plaatsen werden hoofdzakelijk ingenomen door orthodox-hervormden, die de kermisafschaffing door de raad drukten. Vgl. Manneke, *Policie*, 119; Henk Gras, 'De Rotterdamse kermis in de 19e eeuw: het einde van een feesttraditie', *Holland* 29 (1997) 240-256, aldaar 254-256.

76) Deze Rotterdamse positionering bevestigt dat verenigingen voor volksvermaken niet gelijkgesteld kunnen worden aan verzamelplaatsen van kermisafschaffers. Dat beeld zou gemakkelijk kunnen ontstaan, omdat de prominente Amsterdamse zustervereniging zich wel als zodanig presenteerde. Elders waren de bestuursleden vaak verdeeld over deze kwestie. Zeker toen orthodox-hervormde krachten rond 1900 de leiding namen in de kermisbestrijding, kozen de liberale verenigingen voor volksvermaken doorgaans voor behoud. Vgl. Oscar Westers, 'Van uitspatting naar uitspanning? Veredeling van volksvermaken in Vlaardingen, 1904-1932', *Holland* 31 (1999) 19-46, aldaar 20-22; Oscar Westers, 'De vader die zijn eigen kind vermoordt'. De merkwaardige rol van 'Uit het Volk - Voor het Volk' in de Middelburgse kermisdiscussie', *Nehalennia* afl. 119 (herfst 1998) 2-5.

77) *Gemeenteverslag Rotterdam* 1911, 448.

78) Vgl. Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1914* (Groningen 1992) 124-129.

79) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 16 juni 1905; GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 2, Notulen 11 augustus en 28 november 1913.

80) Vgl. C.A. Davids, 'Verenigingsleven en politiek in Rotterdam tussen 1850 en 1940', *Rotterdams Jaarboekje* 1990, 278-309, aldaar 296-301. De samenstelling van besturen is te vinden in de Rotterdamse gemeenteversla-

gen vanaf 1898.

81) Namen: Oranjevereniging Het Oosten tot Veredeling van Volksvermaken (1902), Vereeniging tot Veredeling van Volksvermaken Delfshaven (1906), Oranjevereniging tot Veredeling van het Volksvermaak Het Noorden (oprichtingsjaar onduidelijk), Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak Snellemanstraat e.o. (1922).

82) Het Oosten telde in 1906 274 leden en 15 begunstigers. In 1911 had men ongeveer 200 leden. Delfshaven telde in dat jaar zelfs 361 leden, tien donateurs, 27 buitengewone leden en 44 begunstigers. Vgl. *Gemeenteverslag Rotterdam* 1906, 349; 1911, 449.

83) Volksvermaken was althans zo vrij de komst van dergelijke verenigingen deels toe te schrijven aan haar eigen ijver. Vgl. *Rotterdamsch Nieuwsblad* 27 januari 1898.

84) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 2, Notulen 27 februari en 30 augustus 1913.

85) Davids, 'Verenigingsleven', 280-286; Theo Beckers en Hugo van der Poel, *Vrije tijd tussen vorming en vermaak. Een inleiding tot de studie van de vrije tijd* (Leiden en Antwerpen 1990) 66-67.

86) Vgl. Manneke, *Policie*, 120; Frank van Vree, 'De verlokkingen van de Zandstraat: Vertier aan de zelfkant van een stedelijke samenleving', in: Don Kalb en Sytze Kingma, *Fragmenten van vermaak. Macht en plezier in de 19de en 20ste eeuw* (Amsterdam 1991) 25-42, aldaar 34-37.

87) Vgl. Hans Righart, 'Moraliseringsoffensief in de Nederlanden in de periode 1850-1880', in: Harry Peeters e.a. ed., *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 194-208, aldaar 205-206; Zie ook: L.J. Altena, 'Een broeinest der anarchie'. *Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929* (1940) (Amsterdam 1989) 351.

88) Frans Groot, *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992) 188-189.

89) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 2, Notulen 17 juni 1918 en 27 maart 1919.

90) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 4, Uitgaande brieven, Secretaris F. van Peski aan de burgemeester van Rotterdam, 18 juni 1908; inv.nr. 2, Notulen 30 augustus en 28 november 1913, 16 juni en 30 november 1914.

91) GAR, Archief Volksvermaken, inv.nr. 3, Notulen 13 maart en 21 november 1922; GAR, bibliotheek, krantenknipselverzameling Van Vollenhoven, nr. 368, 15.

92) Zie noot 14. Cursivering O.W.

93) Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was een snel groeiend dagblad (oplage 1880: vierduizend, 1900: vijftigduizend) onder de kleine burgerij, waarin uitgebreid verslag werd gedaan van het niet-socialistisch verenigingsleven in Rotterdam. Hoofdredacteur was Volksvermaken-lid C. Sijthoff. Vgl. Davids, 'Verenigingsleven', 293 en 300.

94) *Rotterdamsch Nieuwsblad* 22 februari 1888.

95) De Rooy, 'Burgers', 49; Helsloot, 'Verbürgerlichung', 57-58.

96) Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Y 507, Jaarverslag Ons Huis Rotterdam 1909/1910.

97) Rotterdam stond daarin niet alleen. Ook in een kleinere plaats als Vlaardingen onstonden kort na de eeuwwisseling door toedoen van 'het volk' diverse verenigingen voor volksvermaken, merendeels op buurtniveau. Die deden de overkoepelende vereniging tot veredeling van volksvermaken 'Flardinga' sterke concurrentie aan. Vgl. Westers, 'Uitspatting', 31-39.

98) Jo Tollebeek, 'De ontdekking van de vanzelfsprekende stijl. Een nabeschouwing', *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 97-110, aldaar 105.

99) 'Het is niet nodig in samenzweringstheorieën te geloven om meerdere beschavingsoffensieven aan te wijzen', constateerde Sleebe enkele jaren geleden al met betrekking tot het Groningse kleigebied in de negentiende eeuw. Vgl. V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914* (Amsterdam en Groningen 1994) 447.

100) Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Amsterdam 1984) 237-243.

101) Zie noot 13.

102) J. Huizinga, 'Nederland's Geestesmerk', in: Idem, *Verzamelde werken* VII (Haarlem 1950) 279-312.